УДК 81'1'42

Савчук Г. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри теорії та практики перекладу
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського

МОВЛЕННЄВІ АКТИ В СТРУКТУРІ СУЧАСНОГО СУДОВОГО ДИСКУРСУ

Анотація. Статтю присвячено ґрунтовному аналізу наукових розробок із теорії мовленнєвих актів. Охарактеризовано використання різних взаємозалежних мовленнєвих актів (асертивів, експресивів, декларативів) у судовому дискурсі. Установлено особливу роль директивних мовленнєвих актів у здійсненні ефективного процесу взаємодії учасників судової аудиторії.

Ключові слова: мовленнєвий акт, асертив, експресив, декларатив, директив, судовий дискурс.

Постановка проблеми. До аналізу мовленнєвих дій в емпіричних дослідженнях дискурсу, крім соціолінгвістики, логіки мовленнєвого спілкування, конверсаційного аналізу залучається апарат теорії мовленнєвих актів.

Теорія мовленнєвих актів є одним з «ідейних джерел» аналізу дискурсу. За словами Д. Шиффрин, одного з провідних теоретиків у цій галузі, «фокусуючись головним чином на значенні висловів як дій, теорія мовленнєвих актів пропонує підхід до аналізу дискурсу, в якому те, що сказано [або написано], ділиться (або сегментується) на елементи, що володіють комунікативними функціями, які можуть бути ідентифіковані і надані їм [цим елементам]» [цит. за: 1, с. 124].

Мовленнєвим актом називають цілеспрямовану мовленнєву дію, що здійснюється відповідно до прийнятих у суспільстві правил мовленнєвої поведінки [2; 3; 4].

Мовленнєвий акт передбачає комунікативну ситуацію «мовець – слухач», але допускаються й варіанти [5]:

– розосереджене спілкування, наприклад, листування, рукопис, прочитаний і, можливо, опублікований через багато років;

– автор один, але читачів і слухачів багато;

– мовлення, звернене до уявної особи або до людини, яка ніколи не дізнається про це, або навіть до самого себе.

Іншими словами, мовленнєвий акт – це в загальному розумінні умовність, але моделювання ступенів цієї дії, процесу веде людину по шляху вдосконалення свого мовлення і спілкування. Модель мовної дії можна подати у такий спосіб:

Мовленнєвий акт

Докомунікативний етап а) ситуація; б) дозрівання мотивів висловлень; в) внутрішня, подумки, підготовка мовлення, його змісту і мовної форми	Комунікативний етап а) перехід із мисленого коду на акустичний або графічний; б) сприйняття мовлення і його розуміння адресатом	Посткомунікативний етап зворотний зв'язок: а) новий акт мовлення; б) дії

Наукова розробка мовленнєвих актів належить до другої половини XX століття. Це праці Дж. Сьорля, М.М. Бахтіна, Н.Д. Арутюнової, Н.О. Безменової [6, 7, 8, 9].

Риси мовленнєвого акту як одиниці теорії мовлення:

– навмисність (інтенціональність);

– цілеспрямованість;

– відповідність нормам мови, а також правилам мовленнєвої поведінки, прийнятим у даному суспільстві;

– мовленнєвий акт завжди співвіднесений з особою, яка говорить: послідовність етапів мовленнєвого акту створює дискурс (мовлення в потоці життя);

– у мовленнєвому акті мовець справляє на інших осіб вплив, не завжди адекватний задуму ініціатора мовленнєвого акту.

Тобто, в результаті здійснення мовленнєвого акту мовець впливає на слухача в плані зміни його думки, ментального або психічного стану, спонукає до дії і т. ін. Сам цей посередник між відправником повідомлення і його метою, мовленнєвий акт, розпадається на три-чотири складові [10, с. 2]:

– акт вимовляння (*локуція*);

– акт вказівки і предиціювання (*пропозиція*);

– акт надання висловленню комунікативної (*ілокутивної*) сили: наказ, обіцянка, твердження, питання і т. ін.;

– далі виділяється *перлокуція*: ефект, що справляється на адресата.

Ілокутивні акти є частиною мови взагалі, а не тільки конкретних мов. За своєю ілокутивною силою мовленнєві акти за цілями і функціями поділяються на такі класи: інформативні; директивні; питальні, що вимагають інформації; акти ухвалення зобов'язань; експресивні, що виражають емоційні стани; етикетні, формули ввічливості; декларативні і т. ін. Великі мовленнєві акти звичайно бувають змішаними, точніше в них можуть бути виділені різні за класами і типами елементи [7, с. 12].

У дослідженнях мовленнєвого акту істотне місце належить особистим позиціям учасників акту, їх ставленню до істинності висловленого. Відповідність мовлення, висловів намірам мовця, тобто його щирість, визнається обов'язковою (громадська думка).

Поняття структури мовленнєвого акту допомагає в дослідженні механізмів мовлення, розумінні складних процесів підготовки, реалізації висловів, їх сприйнятті і розумінні, а також результатів і наслідків [5].

Аналіз механізмів реалізації судового дискурсу на рівні мовленнєвих актів з урахуванням соціопрагматичних, когнітивних чинників є дуже актуальним та дає можливість розглядати дискурсивну подію як найбільш оптимальну одиницю опису. Інтерес до вивчення судового дискурсу зумовлений, перш за все, необхідністю вивчення різноманітних форм і видів усних висловлень у житті суспільства, недостатньою увагою до мови правознавства з боку юристів і лінгвістів, нерозробленістю проблеми мовної специфіки жанрів, що призводить до зниження якості змісту судового мовлення і його ефективності.

Метою роботи є виявлення особливостей використання мовленнєвих актів, як засобу вираження настанови судового ритора у сучасному судовому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Дослідження судового дискурсу показали, що в даній сфері активно використовується положення про те, що для ряду мовленнєвих актів до складу їх конститутивних правил входить певне співвідношення соціальних позицій комунікантів. До мовленнєвих дій подібного роду належать вимоги, прохання, поради, пропозиції і т. ін. Такі мовленнєві акти позиціонують певним чином і відправника, і одержувача повідомлень [11]. Їх наявність у письмовому або усному мовленні є характерною рисою судового дискурсу, якому надається особлива увага в напрямі, що визначається як «критичний аналіз дискурсу». На думку його представників (Н. Фейрклау, Р. Фоулер, Т. ван Дейк), директивні мовленнєві акти можуть слугувати показниками відносин соціальної нерівності і субординації комунікантів, причому конкретне їх формулювання варіюється залежно від ієрархічних позицій учасників інтеракції [13].

У традиції Остіна–Сьорля директивним мовленнєвим актом є певне висловлення адресанта, якому останній надає директивну ілокутивну силу, що дозволяє каузувати заздалегідь передбачену зміну у внутрішньому стані слухача, а як результат цього – стимулювати конкретну дію адресата [14].

Часто в судовому дискурсі директивне висловлення актуалізується одним із учасників комунікації. Цій актуалізації передує діалог мовця зі слухачем, який безпосередньо передує даному директивному висловлюванню і охоплюючи весь досвід особистого й заочного спілкування комунікантів. Актуалізоване мовцем директивне висловлення – це складний продукт, в утворенні і функціонуванні якого беруть участь обидва учасники комунікації, безпосередній ситуативний контекст висловлення, соціальне і мовне середовище, до якого належать комуніканти. Тут треба зауважити, що хоча адресат у всіх випадках сам ухвалює рішення про здійснення або нездійснення дії, він може з метою посилення дії на адресата – потенційного виконавця дії – використовувати різні види мотивації (загрозу, переконання, прохання і т. ін.), які, на думку адресанта, можуть сприяти зростанню директивної ілокутивної сили висловлення [15].

Отже, директивні або спонукальні мовленнєві акти – це специфічні типи мовленнєвих утворень, що відрізняються від інших різновидів висловлень своєю специфічною інтенцією – волевиявленням мовця, щоб відбулася/не відбувалася певна дія або мав місце певний стан справ.

Необхідно зазначити, що в різних лінгвістичних напрямках мовленнєві акти трактувалися по-різному: комунікативний тип речення, комунікативне завдання (О.А. Бризгунова), мовленнєвий намір того, хто говорить (М.М. Бахтін), ілокутивна сила (Дж. Сьорль) [7, 9].

Незважаючи на всі розходження у визначенні даного поняття, мовленнєвий намір М.М. Бахтін пов'язував не тільки з висловленням, як з одиницею мовлення, але й із метою автора літературного твору в широкому розумінні; ілокутивна сила розглядалася як конкретне висловлення в мовленні, яке обов'язково поєднане з експлікованим номінативним рівнем. Визначення ж комунікативного завдання не давалося, а вводилося ілюстрацією прикладів (питання, вимога, прохання), або досить тривалий час визначалося не через демонстрацію його семантичних особливостей у системі мови, а через посилання на деякі типові засоби його формування (насамперед указувались інтонація й порядок слів). Одночасно робилися й спроби визначити саме поняття «комунікативне завдання» шляхом введення його в коло однорідних явищ. Таким однорідним явищем у лінгвістичній традиції стало поняття модальності [16; 11].

Поняття «модальність» у мовознавстві тлумачиться по-різному, причому простежується поступове розширення цього поняття, перенесеного з логіки в лінгвістику, звідки лінгвістика запозичила класифікацію суджень (судження про необхідність, можливість, дійсність і т. ін.) [17].

Разом із тим модальність, як об'єкт вивчення, є складною підсистемою, тому що серед лінгвістів немає єдиної думки щодо обсягу даного поняття. З точки зору функціональної граматики, вона подана як «функціонально-семантичне поле, яке має сегментну структуру і поєднує різноманітні засоби вираження оцінки тим, хто говорить, зв'язків і відносин дійсності з погляду їхнього характеру, міри пізнання або бажаності», або як «комплекс функціонально-семантичних полів із зазначеним змістом». У даному випадку в рамках кожного модального поля можуть аналізуватися певні типові категоріальні (модальні) ситуації можливості, необхідності, оптативні, імперативні тощо [18, с. 13–22; 4, с. 649–652].

Останнім часом у багатьох сучасних наукових дослідженнях спонукальні значення включаються в мовну категорію модальності, утворюючи в ній свою підсистему – спонукальну (директивну) модальність. У цьому ракурсі спонукальна (директивна) модальність поєднує засоби різних рівнів, семантична функція яких – спонукати слухача або іншу особу до здійснення дії або зміни стану справ [18; 11].

Згодом деякі дослідники простежили, що різні мовленнєві акти не існують самі по собі, а поєднуються в сусідніх висловленнях, у тексті [3]. Наприклад, текст судового публічного мовлення (вербальний і невербальний його компоненти) може виконувати різні функції, поєднуючи в собі асертиви (інформація про деталі вчиненого вбивства і згадка про мотиви злочину), експресиви (передача психологічного стану судового ритора шляхом демонстрації співчуття до родичів потерпілого) та інші мовленнєві акти. При цьому прагматичним фокусом судового публічного мовлення завжди є директив, який спонукає винного в злочині до здійснення певної дії, вигідної оратору.

Висновки. Аналіз конкретних інтеракцій у судовому дискурсі дає підстави стверджувати, що процес спілкування значно складніший, ніж простий обмін його учасниками мовленнєвими актами. У реальній комунікації окремі мовленнєві акти пов'язані між собою, «перетікають» один в іншого, формуючи мовленнєвий жанр.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні проблем організації мовного коду в спілкуванні, зокрема, мовленнєвих актів та жанрів, аналізові їх внутрішньої структури, мовного оформлення та інтеракції в різних видах дискурсу.

Література:

1. Schiffrin D. Approaches to Discourse : Language as Social Interaction / Deborah Schiffrin. – Blackwell, 1994. – 480 p.
2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф.С. Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
3. Кашкин В.Б. Основы теории коммуникации : краткий курс / В.Б. Кашкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Аст : Восток–Запад, 2007. – 256 с.
4. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
5. Львов М.Р. Риторика. Культура речи : учеб. пособие для студентов

гуманитарных факультетов вузов / М.Р. Львов. – М. : Издат. центр «Академия», 2003. – 272 с.
6. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : «Языки русской культуры», 1998. – 896 с.
7. Бахтин М.М. Проблемы речевых жанров / М.М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Наука, 1979. – С. 237–244.
8. Безменова Н.А. Проблемы эффективности речи в перспективе нериторики / Н.А. Безменова // Оптимизация речевого взаимодействия. – М. : Наука, 1990. – С. 152–161.
9. Серл Дж. Косвенные речевые акты / Джон Серль // Новое в зарубежной лингвистике : сб. ст. / под ред. Б.Ю. Городецкого ; пер. с англ. Н.В. Перцова. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. XYII. – Теория речевых актов. – С. 195–283.
10. Апресян Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря / Ю.Д. Апресян // Прагматика и проблемы интенсиональности. – М. : Ин-т языкознания АН СССР, 1988. – С. 7–44.
11. Рогожа В.Г. Засоби вираження вольової модальності в текстах кодексів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.Г. Рогожа. – К., 2005. – 24 с.
12. Почепцов Г.Г. Теорія комунікацій / Г.Г. Почепцов. – 2-ге вид., доп. – К. : Вид. центр «Київський університет», 1999. – 308 с.
13. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк ; [пер. с англ. под ред. В.И. Герасимова]. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
14. Searle J.R. Expression and Meaning. Studies in Theory of Speech Acts / J.R. Searle. – Cambridge : Cambridge University Press, 1979. – 187 p.
15. Нікульшина Т.М. До питання про місце дискурсу в сучасних лінгвістичних дослідженнях / Т.М. Нікульшина // Взаємодія одиниць різних рівнів германських та романських мов : Вісник КДЛУ. – Серія «Філологія». Дослідження молодих учених. – Вип. 3. – К. : КДЛУ, 1997. – С. 60–67.
16. Изотов А.И. К соотносительности функционально-семантических категорий побуждения в современных чешском и русском языках / А.И. Изотов // Сопоставительные исследования грамматики и лексики русского и западнославянских языков / под ред. А.Г. Широковой. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – С. 171–228.
17. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли; [пер. с франц. Е.В. Вентуель, Т.В. Вентуель]. – М. : АН СССР, 1955. – 416 с.
18. Беляева Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках / Е.И. Беляева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 180 с.

Савчук А. В. Речевые акты в структуре современного судебного дискурса

Аннотация. Статья посвящена анализу научных разработок с точки зрения теории речевых актов. Охарактеризовано использование различных взаимосвязанных речевых актов (ассертивов, экспрессивов, декларативов) в судебном дискурсе. Установлена особая роль директивных речевых актов в осуществлении эффективного процесса взаимодействия участников судебной аудитории.

Ключевые слова: речевой акт, ассертив, экспрессив, декларатив, директив, судебный дискурс.

Savchuk A. Speech acts in structure of a modern courtroom discourse

Summary. The article is devoted to analysis of scientific research into theory of speech acts. The use of various interconnected speech acts (assertives, expressives, declarations) is characterized in a courtroom discourse. The special role of directives in implementing effective process of interaction of participants of judicial audience is revealed.

Key words: speech act, assertive, expressive, declaration, directive, courtroom discourse.